

АГРАРНА ПОЛІТИКА УРЯДІВ БІЛОГО РУХУ ПІВДНЯ РОСІЇ В ОЦІНЦІ БІЛОЕМІГРАНТСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Проаналізовано білоемігрантську історіографію з історії аграрної політики урядів Білого руху Півдня Росії. Виокремлено періоди у розвитку білоемігрантської історіографії аграрної політики урядів Білого руху Півдня Росії. Розкрито характерні риси, властиві спадщині білих емігрантів у 1920-х та 1960-х – 1990-х роках. З'ясовано жанрове представництво творчого доробку представників білої еміграції. Виявлено фактори, що впливали на формування та еволюцію поглядів представників білої еміграції на аграрну політику урядів Білого руху Півдня Росії.

Ключові слова: Білий рух Півдня Росії, аграрна політика урядів Білого руху Півдня Росії, білоемігрантська історіографія, аграрна політика А. Денікіна, аграрна політика П. Врангеля.

Проанализирована белоэмигрантская историография по истории аграрной политики правительств Белого движения Юга России. Выделены периоды в развитии белоэмигрантской историографии аграрной политики правительств Белого движения Юга России. Раскрыты характерные черты, присущие наследию белых эмигрантов в 1920-х и 1960-х – 1990-х годах. Выяснено жанровое представительство творчества представителей белой эмиграции. Выявлены факторы, которые влияли на формирование и эволюцию взглядов представителей белой эмиграции на аграрную политику правительств Белого движения Юга России.

Ключевые слова: Белое движение Юга России, аграрная политика правительств Белого движения Юга России, белоэмигрантская историография, аграрная политика А. Деникина, аграрная политика П. Врангеля.

White émigré historians outlined our problem consists mainly of two genres: memoir and research and memoirs. The latter, in our opinion, there is more reason to be attributed to published sources. Therefore, we believe it is appropriate to analyze the research work of representatives of white emigration. The term «White emigre historians» we mean work as their own emigrants and their descendants who identify themselves with the Russian abroad, such as «Alexander V. Krivoshein. Fate russkogo reformer» K. Krivosheina. Instead, «History of Soviet state» N. Werth – descendant of Russian immigrants – believe property modern French historiography, as the researcher identifies with ideological and cultural space of modern France. In the development of White emigre historiography of Agrarian Policy White Guard governments Anton Denikin, Wrangel P. audited Ukrainian territory in the 1919-1920 biennium, taking into account proposed by us in the first section of the monograph criteria can be roughly distinguish two periods: a) 1920-ies b) 1960-1990. For the first period was characterized by intense accumulation representatives of white emigration historical knowledge of the research problem. Working hours of the 1920s as diverse genre for representation, and on methodological tools and impaired functions. Their authors were mostly direct participants revolutionary events, in some cases – professional historians (eg, work Golovin «Russian counter-revolution in the 1917-1918 biennium.» – General, before the revolution, Professor Nicholas Military Academy. Yet through thematic and chronological characteristics, it not been subject to analysis in this monograph).

Most work is inherent subjectivity in assessing extremes and judgments either heroic or excessive criticality. Obviously, the White emigre authors are not indifferent to the fate of the Fatherland. Valuable in these studies is that, first, they contain information zatushovuvana Soviet colleagues, and secondly, the available nuances not be found in the archives, but complementary, refine, and in some ways belie habits, to Third, by «living» language, they are much better for the «dry» kantselyarizmy convey the «spirit of the tumultuous revolutionary years», and fourthly, they represented moments in modern historiography (Ukrainian, Russian

and foreign) are represented as lines of historical research: Microhistory, anthropologism, the history of everyday life, social history and more.

Second period – 1960s – 1990s – much inferior to the first in number of publications. Its peculiarity lies in the fact that he represented practices authors who are the descendants of the first, second, etc. generation direct participants in the White movement, or the elderly. For the first – mostly Europeans for mentality – events 1917 – 1920's in Russia, unknown to them at best – no more than family history. Moreover, they are not so important and why their ancestors were outside the homeland. Second left is short, and creativity was far from necessary for writing serious studies. Scientific level of work «second wave» of white emigration is not inferior works of the 1920's.

Keywords: White movement in Southern Russia, the agrarian policy of the White movement in Southern Russia, White emigre historians, agricultural policy A. Denikin, agricultural policy Wrangel P.

На сучасному етапі розвитку історичних знань в Україні зростає роль і значення історіографії, історіографічних досліджень. Історіографія дозволяє виявити та зрозуміти сутність різних напрямів, що репрезентовані в історичній науці, зміну наукової проблематики історичних досліджень, зумовленість теорій історичного процесу, становлення та еволюцію історичних концепцій, історію введення до наукового обігу джерел та історіографічних пам'яток, трансформацію принципів та методів наукового пошуку.

У запропонованій статті автором проаналізовано білоемігрантську історіографію з аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля. Об'єкт вивчення – аграрна політика урядів А. Денікіна та П. Врангеля. Предмет – білоемігрантська історіографія.

Білоемігрантську історіографію окресленою нами проблеми представлено переважно роботами двох жанрів: дослідницько-мемуарного і мемуарного. Останній, на наш погляд, є більше підстав зарахувати до опублікованих джерел. Тому вважаємо за доцільне проаналізувати саме дослідницькі роботи представників білої еміграції. Під терміном «білоемігрантська історіографія» ми розуміємо праці як власне емігрантів, так і їхніх нащадків, які ідентифікують себе з російським зарубіжжям. Наприклад, «Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора» К. Кривошеїна. Натомість «Историю Советского государства» Н. Верта – нащадка російських емігрантів – вважаємо надбанням новітньої французької історіографії, оскільки дослідник ідентифікує себе з

ідейно-культурним простором сучасної Франції.

У розвитку білоемігрантської історіографії з аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля умовно можна виокремити два періоди: а) 1920-ті рр.; б) 1960-ті – 1990 ті рр.

Для першого періоду характерним було інтенсивне нагромадження представниками білої еміграції історичних знань із аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля. Напрацювання 1920-х років різнопланові як за жанровим представництвом, так і за методологічним інструментарієм та порушеною проблематикою. Їхніми авторами переважно були безпосередні учасники революційних подій, в окремих випадках – професійні історики. Більшості робіт властива суб'єктивність, крайнощі в оцінюванні та судженнях: або героїзація, або надмірна критичність. Очевидно, що білоемігрантські автори не байдужі до долі Вітчизни. Цінним у цих роботах є те, що, по-перше, у них міститься інформація, затушовувана радянськими колегами; по-друге, наявні нюанси, яких не почерпнути в архівах, але які доповнюють, уточнюють, а де в чому спростовують усталені погляди; по-третє, написані «живою» мовою, вони набагато повніше за «сухі» канцеляризми передають «дух буремних революційних років»; по-четверте, у них представлено моменти, що в новітніх історіографіях (українській, російській, зарубіжній) репрезентовані як напрями історичних досліджень: мікроісторія, антропологізм, історія буденності, соціальна історія тощо.

Другий період – 1960-ті – 1990-ті роки – значно поступається першому за чисельністю видань. Його особливість полягає в тому, що він представлений напрацюваннями авторів, котрі вже є нащадками в першому, другому і т. д. поколіннях безпосередніх учасників Білого руху, або літніми людьми. Для перших – переважно європейців за ментальністю – події 1917-1920 рр. у невідомій їм Росії у кращому разі – не більше, ніж сімейні історії. До того ж їм не так й актуально, чому їхні предки опинилися за межами Батьківщини. Других залишилося обмаль, та й творчий потенціал був далеким від необхідного для написання серйозних студій. Науковий рівень робіт «другої хвилі» білої еміграції не поступається працям 1920-х років.

Перші дослідницькі праці представників білої еміграції з'явилися відразу по завершенню революції та громадянської війни – на початку 1920-х років. Врангелівську аграрну реформу в контексті боротьби червоної півночі та білого півдня вивчав В. фон Дрейер [1]. Помітними в книзі є намагання її автора об'єктивно висвітлити цю постать. Водночас складно не звернути увагу на те, що для В. фон Дрейера П. Врангель – кумир, певною мірою ідеал політичного лідера [1, с. 91-96]. На цьому фоні дещо спрощено та схематично подано фігуру А. Денікіна, котрому приписують помилки за невдачі Добровольчої армії, доведення «благородної» місії Білого руху фактично до краху [1, с. 105-106].

Скрупульозно дослідник аналізує політичні та соціально-економічні погляди П. Врангеля, його бачення вирішення складної ситуації, в якій опинився Білий рух після Новоросійської катастрофи. Не обходить він увагою і характеристики найближчого оточення генерала, зокрема О. Кривошеїна [1, с. 108-110]. Наприклад, В. фон Дрейер з'ясував погляди Правителя Півдня Росії на аграрне питання [1, с. 106]. «Земельний закон, – пише В. фон Дрейер, – передбачав створення на селі міцного земельного порядку, щоб господар, який працює на землі, не страждав від зазіхань на його землю тепер і в майбутньому» [1, с. 110]. Водночас автор так

і не спромігся проаналізувати в комплексі сутність аграрної політики уряду П. Врангеля. Він обмежився лише їхньою описовістю, однак добросовісно це зробив. Цілком умотивованим є висновок, до якого дійшов дослідник у кінці роботи: «Незважаючи на високу енергійність Врангеля, державний розум Кривошеїна, вони не змогли відновити нормальних умов економічного життя Криму» [1, с. 115].

Крім того, в цій роботі є низка моментів, що потребують уточнення. Наприклад, існує розбіжність у хронології, задекларований автором у назві, та тій, про яку йдеться в тексті. У назві – «дворічна війна», у тексті – «кримська катастрофа кінця жовтня 1920 р. ... завершила весь цикл важкої трирічної громадянської війни» [1, с. 91]. Не можна однозначно погодитися з думкою дослідника про те, що «колосальна працездатність Кривошеїна швидко дала реальні результати. Вже 25 травня було оприлюднене урядове повідомлення з аграрного питання» [1, с. 110]. Таким чином автор натякає на безпосередню участь О. Кривошеїна в розробленні аграрного законодавства. Подібну неточність допускає і Дж. Мейвор. Насправді, у цей час Олександра Васильовича в Криму не було, а приїхав він уже тоді, коли П. Врангель затвердив проект аграрної реформи, до якого схвально поставився майбутній прем'єр Уряду Півдня Росії. Як рекомендацію, він висловив побажання, щоб проект було оголошено як «Наказ про землю». «Всі основні принципи реформи належать Врангелю особисто...», – відзначав згодом у монографії про батька К. Кривошеїна [2, с. 241].

Наукової значущості не втратила і робота Г. Немировича-Данченка, незважаючи на те, що вийшла друком у 1922 р. [3]. Серед її однозначних переваг – намагання автора об'єктивно оцінити історію Білого руху. Автор, зокрема, полемізує з представниками білої еміграції, котрі самі не брали участі в громадянській війні, однак від імені всієї російської громадськості критикують лідерів Білого руху за допущені ними помилки. Він також не є прихильником навішування політичних жупелів як А. Денікіну, так і П. Врангелю.

Г. Немирович-Данченко закликав біло-емігрантські кола зважено підійти до аналізу причин поразки Білого руху. Наприклад, не гіперболізувати політичний момент, а брати до уваги й інші чинники, скажімо, військові [3, с. 7]. Водночас він звертає увагу і на психологічний фактор: червоним у роки громадянської війни можна було застосувати будь-які заходи заради перемоги, білим – ні, бо вони герої як у власних, так і в очах суспільства [4, с. 6-7]. У 1960-х роках ця теза Г. Немировича-Данченка була підхоплена і розвинена у роботах англійського та німецького істориків Д. Футмена, В. Розенберга, щоправда, як на нас, то навіть гіпертрофовано.

Цілком виправданим є відхід дослідника від усталеного трактування аграрної політики Уряду Півдня Росії як *«лівої політики правими руками»*. Він пише: *«...незначна територія Кримського півострова, його ізоляваність від решти світу, відсутність крупних політичних осередків й надзвичайна обмеженість можливостей, котрі мав Уряд Півдня Росії, виключали навіть саму думку про політичне забарвлення його діяльності»* [3, с. 5-6].

Як і В. фон Дрейер, Г. Немирович-Данченко достатньо місця у дослідженні відвів поглядам П. Врангеля на вирішення суспільно-політичних, соціально-економічних питань, аналізу найближчого оточення Правителя Півдня Росії. Відмінність цієї роботи від інших у тому, що її автор, розкриваючи сутність аграрних перетворень П. Врангеля, вдався й до ретроспективи – з'ясування витоків аграрного питання, а також до теоретичних міркувань щодо того, чим насправді є аграрна реформа [3, с. 44-45]. Дослідник позитивно оцінив *«Наказ про землю»*, вважаючи, що цей документ *«земельне питання ставив в усій його широті»*. Водночас він твердить, що селянство поставилося до нього байдуже, *«а головне – йому не повірило»* [3, с. 46, 113]. Хотілося б, щоб на користь цієї тези в роботі були наведені й певні аргументи, однак вони відсутні.

Не заперечуючи позитивних моментів у праці Г. Немировича-Данченка, зазначимо й

наявність у ній спірних або дискусійних, як на наш погляд. Невиправданим, з нашої точки зору, є судження автора про те, що С. Вітте є захисником общини [3, с. 45]. Відомо, що в 1902 р. з ініціативи С. Вітте було сформовано Особливу нараду з потреб сільськогосподарської промисловості, яка вперше на початку ХХ ст. на державному рівні розпочала аналіз соціально-економічного становища на селі, зокрема у сфері землекористування, та вироблення основ інтенсифікації галузі, насамперед за рахунок вивільнення общинної земельної власності у селянську індивідуальну (т.зв. відрубно-хуторську – автор).

Не повною мірою запропоноване Г. Немировичем-Данченком трактування результативності *«Декрету про землю»* відображає реальний стан справ. Він наголошує на тому, що цей документ призвів до кардинальної зміни свідомості селян і що більше, ніж дали селянам більшовики, жоден з урядів дати не міг [3, с. 109]. Цієї ж хибної, як на нас, думки дотримувалося й найближче оточення А. Денікіна. За підрахунками Р. Пайпса, унаслідок прискореного та посиленого *«Декретом»* чорного переділу землі селянство в середньому отримало не більше 0,4 дес. на їдця – у той час як розраховували на 5-15 дес. [4, с. 405]. Отже, селяни продовжували очікувати *«грунтового слова»* з аграрного питання з боку міцної влади.

По тексту трапляються певні неузгодженості. Наприклад, на одній сторінці можна прочитати два протилежні судження з приводу одного й того ж. На початку 46 с. автор пише, що аграрна реформа П. Врангеля через обмеженість території не заслуговує на згадку, а двома абзацами нижче – наскільки це прогресивний крок [3, с. 46].

Науковий інтерес становить дослідження М. Маргулієса [5], що хронологічно охоплює і денікінський, і врангелівський періоди історії Білого руху. У ньому наведено матеріал, який дозволяє, у сукупності з іншими фактами, вибудувати реальну картину, що мала місце на селі в 1919-1920 рр., об'єктивно розкрити ставлення як лідерів Білого руху, так і їхнього оточення до проведення аграрних перетворень. Цікавими,

наприклад, є дані про те, що проведенню аграрної реформи за А. Денікіна перешкоджали «праві елементи в офіцерстві та оточенні» генерала [5, с. 168]. Такі погляди М. Маргулієса не втратили наукової значущості й на сучасному етапі розвитку історіографії з аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля. У новітній російській історичній науці їх дотримуються, зокрема, Г. Трукан, Г. Веркеєнко та С. Мінаков, а також інші історики.

У «Год интервенции» представлені й свідчення селян про їхнє ставлення до аграрної політики Уряду Півдня Росії. Вони суттєво доповнюють сучасні уявлення про цю проблему [5, с. 243].

Водночас робота значно виграла б, якби М. Маргулієс був менш упередженим у своєму ставленні як до А. Денікіна, так і до П. Врангеля. Автор, на жаль, як й інші його колеги, звеличує Петра Миколайовича на фоні заниженої характеристики Антона Івановича [5, с. 110, 224]. Така негативна, на нашу думку, тенденція в білоемігрантській історіографії вплинула як на зарубіжне, так і на новітнє російське історіописання з аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля.

Лаконічно, а водночас точно й влучно одну з причин невдач Добровольчої армії сформулював Л. Половцов [6]. *«Армія досягла колосальних успіхів. ...Здавалося, армію очікує величне майбутнє, однак у внутрішньому її житті відбувся кардинальний злам. Було призначено цивільний уряд і армія з добровольців перетворилася в урядовців, – за набором, за примусом. Талановитий вождь генерал Денікін утопився в невідомій йому пучині цивільних справ»,* – писав він [6, с. 218]. Подібну думку висловив і Н. Верт. Він писав: *«На чолі білої армії були професійні військові, однак недалекоглядні політики»* [7, с. 147].

Прірва між добровольцями та населенням – фактор поразки Білого руху, переконаний Д. Пасманик. Розчарований боротьбою, він звинувачує «темних селян» у тому, що вони не зуміли зрозуміти «світlich ідей», запропонованих їм лідерами білих [8, с. 134-135]. Світогляд представників влади (білогвардій-

ської – автор), котрий ніяк не міг збагнути революційної реальності, призвів, на його переконання, до катастрофи Білий рух. Біла влада, – пише дослідник, – забула, що вона бореться з партією, яка сама не рахується із загально визнаними нормами, а тому програла.

У таких і подібних висловлюваннях автора, безумовно, є смисл та логіка, що відображають як суб'єктивний, так і об'єктивний вимір проблеми. Його позиція близька й до думок лідерів українського національно-демократичного руху, які в еміграції занотовували, що багато в чому Українська революція зазнала поразки через *«темність, несвідомість»* селян, котрі не бачили нічого іншого, крім землі, т.зв. *«земельний сепаратизм»*.

Лідер кадетів П. Мілюков, розмірковуючи з приводу революції в Росії, аграрну політику уряду А. Денікіна визначав як *«втрачені можливості своєчасних рішень»*, а органи влади на місцях Уряду Півдня Росії критикував за те, що вони «ліву» аграрну політику П. Врангеля перетворили на *«праву»* [9, с. 206, 222]. Саме це і стало, на його думку, основними причинами невдач Білого руху. Не менш критичним в оцінках аграрної реформи Уряду Півдня Росії був М. Устрялов – екс-міністр пропаганди в уряді О. Колчака. П. Врангелю він закидав відсутність демократії, демократичних реформ [10, с. 18].

Контраргументи П. Мілюкову та М. Устрялову висловив С. Мельгунов. Він доводив, що невдачі у внутрішній політиці урядів А. Денікіна, П. Врангеля зумовлені об'єктивними факторами суспільно-політичного та соціально-економічного характеру. *«Розбурхану стихію народних пристрастей взагалі було нелегко спрямувати в річище державного життя»,* – писав він [11, с. 16-17]. У цьому зв'язку пригадуються слова, написані А. Денікіним, які, вочевидь, і повторив С. Мельгунов, що *«безвладдя і безпокараність містили в собі спокусливі та вигідні перспективи..., а влада, будь-яка, обмежувала й вимагала хліба та рекрутів»* [12, с. 105].

Аграрної тематики у своїй роботі не оминув Б. Штейфон, зокрема, динаміки відносин селянства та Добровольчої армії

[13]. У цьому ракурсі заслуговують на увагу моменти, присвячені внутрішньому життю революційного українського села. Наприклад, автор, на підставі власних спостережень, спогадів знайомих, характеризує представників білої влади на місцях. Подана ним інформація різко контрастує з тією, що міститься в роботах радянських істориків та в спогадах радянських партизан і підпільників, вона дозволяє зрозуміти т. зв. зворотний бік медалі, а відповідно, мати цілісне бачення питання. *«На селі, – відзначав дослідник, – з'являлися колишні старости, завжди це були розумні, хазяйновиті мужики, із властивими для них мужицькими хитрощами, однак із розвиненим державним інстинктом»* [13, с. 66].

До однозначних переваг цієї праці належить спроба її автора з'ясувати відносини між добровольцями та селянством, фактори, що їх зумовлювали. Так, він подає дані про настрої селян, доводячи, що *«село очікувало на владу..., тверду та справедливу. В уявленні населення ми повинні були бути саме такою владою»*. Таким чином він стверджує, що у селянства України був високий ступінь сподівань на нову владу. Таку ж позицію представлено і у дисертації новітнього російського історика В. Цветкова.

З політології відомо, що чим вищий ступінь сподівань, тим вищий і ступінь розчарування. Так воно й сталося. Стосовно цього Б. Штейфон писав: *«Насправді ... влади не було. Якщо вона й існувала, то, як правило, уздовж залізниці. Позбавлене мануфактури, цукру, гасу та всього того, що могла дати лише сильна влада, село охолело до Добровольчої армії, однаково відвернулося і від білих, і від червоних»* [13, с. 66-67].

Заслуговують на увагу й сюжети стосовно реквізицій. Б. Штейфон наводить приклад із досвіду Белозерського полку, в якому він служив у роки революції. На відміну від командирів козацьких полків та загонів гірських народів, він суворо боровся з намаганнями молодших офіцерів, солдатів здійснювати самопостачання, а фактично грабунок місцевих жителів. Вдячні селяни околиць Чернігова за те, що влада їх не ображає, надіслали «подарунок» – валку

возів із так необхідним продовольством [13, с. 124-125]. Подібні матеріали містяться й в архівосховищах ЦДАГОУ, що дозволяє говорити про об'єктивність суджень цього автора, невигаданість наведених ним прикладів.

Моральний стан Добровольчої армії під час відступу, характеристика П. Врангеля, його оточення та аграрного законодавства Уряду Півдня Росії – питання, висвітлені П. Долгоруковим [14]. Автор пояснює, що війна як аморальне явище позначається й на психології тих, хто бере в ній безпосередню участь [14, с. 152-153]. Аналогічну тезу висловив П. Сорокін – американський соціолог російського походження. Він відзначав, що *«революції не стільки соціалізують, скільки біологізують людей»* [15, с. 270].

Отже, П. Долгоруков пропонує новий підхід до розуміння багатьох явищ громадянської війни, пов'язаних із поведінкою її учасників, не властивою людям мирного часу. Він не заперечує, що і білі, і червоні чинили терор. Однак автор «Великої розрухи» намагається розрізнити ці два види терору, виявивши особливості їхньої природи: *«У Добровольчої армії не було терору як системи, це зло переслідувалося вищим командуванням, тоді як у більшовиків ... терор перетворювався в систему, на якій ґрунтувалася більшовицька влада...»* [14, с. 144, 151-153].

Позитивно, що П. Долгоруков, на відміну від своїх колег, порівнюючи постаті А. Денікіна, П. Врангеля, робить це коректно, виокремлюючи ті чи інші грані їхньої особистості: він уникає возвеличення одного за рахунок применшення іншого. Подібно він поводить під час аналізу особового складу Уряду Півдня Росії [14, с. 175-178]. Цінним у роботі є не лише міркування автора стосовно змісту «Наказу про землю», загалом щодо реформи, а й об'єктивне відтворення «із середини» такої важливої складової в її реалізації, як організація та проведення роз'яснювальної роботи серед населення. Наведені щодо цього факти дозволяють переконливо говорити, що більшість селян на контрольованих Російською армією територіях була обізнана з основними положеннями запланованих П. Врангелем нововведень на

селі [14, с. 181-184]. Принаймні одне із завдань реформи – ідеологічне – було вирішене. Подібний висновок фігурує й у дисертації новітнього українського дослідника Є. Анкудінова.

Соціально-економічні, суспільно-політичні аспекти аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля розкрив В. Матасов [16]. Безпосередньо автор зупинився на аналізі стану тилу. На його переконання, дезорганізований тил як для білих, так і для червоних був чинником не лише їхніх перемог, а й поразок. Це ж стосується й аграрного питання. Зволікання з його вирішенням до скликання Установчих Зборів підірвало в очах селянства престиж влади А. Денікіна [16, с. 127-129].

В. Матасов по-новому трактує причини такого явища, як дезертирство. Селяни боялися репресій з боку органів радянської влади, – пише дослідник, – а тому масово залишали лави Добровольчої армії [16, с. 128]. На думку В. Матасова, саме проселянський зміст аграрної реформи П. Врангеля, рішучість та високі темпи її проведення – фактори, що зумовили відсутність селянського руху опору в тилу Російської армії [16, с. 141].

Відзначаючи позитивні сторони творчого доробку цього автора, вважаємо за доцільне зупинитися й на дискусійних, на наш погляд, позиціях. Так, складно погодитися з думкою В. Матасова, що в Україні у роки *«російського лихоліття виокремилися три сили: загальноросійські білі, загальноросійські червоні та марксистсько-самостійницькі»* [16, с. 120]. По-перше, дослідник ігнорує Українську революцію як самостійний комплекс подій, відмінний від російських. По-друге, Україна для нього – лише Наддніпрянина. По-третє, висловлена ним схема поділу недосконала, оскільки не враховує західноукраїнських революційних подій, становлення державності на Західній Україні, не зрозуміло, до якої з трьох сил зараховувати Гетьманат. В окремих місцях дослідження В. Матасов удається до публіцистичності, політичного таврування опонентів, що зменшує наукову вартісність роботи [16, с. 128].

Постать О. Кривошеїна на тлі епохи представлено у роботі його сина – К. Кривошеїна [2]. У контексті нашої теми викликають зацікавленість розділи, в яких відображено діяльність О. Кривошеїна у врангелівський період історії Білого руху, зокрема, під час вироблення та реалізації аграрної реформи. Текст насичений цікавими нюансами, котрих немає в архівних та опублікованих джерелах, фактами, що серйозно доповнюють знання з аграрної політики Уряду Півдня Росії [2, с. 241]. У книзі представлено ґрунтовний порівняльний аналіз врангелівської та столипінської аграрної реформ. Від попередніх зіставлень (доби революції, радянського періоду) він різниться тим, що К. Кривошеїн виявив як спільні, так і відмінні риси в обох проектах, підкресливши, що перший був прогресивнішим, оскільки передбачав наділення землею безземельних селян, скасовував общинний лад. Ключовим словом у розумінні сутності врангелівської аграрної реформи, на думку цього автора, є «господар», тобто вона була орієнтованою на одноосібних власників та тих селян, що прагнули ними стати [2, с. 242, 245].

По́за увагою дослідника не опинилися й питання ставлення до реформи селян, її результативність. Однозначне схвалення, на думку К. Кривошеїна, реформа отримала в орендаторів, що отримали землю в приватну власність. Розміри селянського землеволодіння в повітах, в яких здійснили перерозподіл землі, коливалися від 30 до 100 дес., а в окремих випадках становили 150 дес. [2, с. 246].

Водночас К. Кривошеїн не розкрив усього комплексу заходів, передбачених аграрною політикою Уряду Півдня Росії. Так, нез'ясованими є питання товарообміну на селі, розрахунків селян за землю, надходження до державних запасів зернових, інтенсифікації сільського господарства тощо.

Отже, білоемігрантська історіографія – самостійний напрям у вивченні аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля. Її методологічні підходи до висвітлення проблеми зумовлені тим, що більшість авторів – безпосередні учасники подій, про

котрі вони писали. Тому можемо спостерігати у цих роботах риси, більш характерні для мемуарів: описовість, суб'єктивність тощо. Водночас наукова новизна та застосування аналітики, обґрунтування висновків дозволяють твердити, що це наукові праці. Здебільшого представники білоемігрантської історіографії аграрну політику урядів А. Денікіна, П. Врангеля висвітлювали побіжно, в контексті суспільно-політичних або військових подій. Спеціальні праці, присвячені цій проблематиці, поки що відсутні. Цінність наявних робіт полягає насамперед у тому, що вони представляють події з позиції білих, що дозволяє, з урахуванням досягнень радянської, сучасних української та російської, зарубіжної історіографії, мати цілісну картину стану наукового вивчення проблеми, що нас цікавить.

Якщо роботи радянських істориків позначені *«єдиноможливим тлумаченням подій, зумовленим єдиноправильними ідеологіч-*

ними настановами партії», то білоемігрантських – належністю автора до тієї чи іншої політичної течії, що входила до складу Білого руху за революції та громадянської війни. Тому це вимагає від дослідника білоемігрантської науково-історичної спадщини критичного підходу, перевірки фактів і явищ.

За змістовністю, ідеологічною спрямованістю в білоемігрантській літературі умовно можна виокремити такі напрями: 1) «романтичний» – роботи, в яких героїзується Білий рух, його лідери, аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля; 2) «критичний» – дослідження, в яких уряди А. Денікіна, П. Врангеля звинувачуються у непродуманості аграрної політики; 3) «об'єктивний» – праці, в яких превалює академізм, аргументованість суджень, оригінальність висвітлення, багато моментів, присутніх у них, можна зустріти у наукових виданнях «радянологів» та в сучасних зарубіжній, російській й українській історіографіях.

Джерела та література

1. Фон Дрейер В. Крестный путь во имя Родины. Двухлетняя война красного Севера с белым Югом, 1918-1920 гг. / В. Фон Дрейер. – Берлин, 1921. – 155 с.
2. Кривошеин К. Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора / К. Кривошеин. – М., 1993. – 263 с.
3. Немирович-Данченко Г. В Крыму при Врангеле / Г. Немирович-Данченко. – Берлин, 1922. – 119 с.
4. Пайпс Р. Русская революция. В 2 ч. Ч. 2 / Р. Пайпс. – М., 1994. – 720 с.
5. Маргулиес М. Год интервенции / М. Маргулиес. – Берлин, 1923. – Кн. 3. Сентябрь 1919 – декабрь 1920. – 320 с.
6. Половцов Л. Рыцари Тернового Венца / Л. Половцов. – Прага : б. и., б. г. – 219 с.
7. Верт Н. История Советского государства. 1900-1991 / Н. Верт. – М., 1999. – 480 с.
8. Пасманик Д. Революционные годы в Крыму / Д. Пасманик. – Париж, 1926. – 213 с.
9. Милюков П. Россия на переломе / П. Милюков. – Париж, 1927. – кн. 2. – 281 с.
10. Устрялов Н. Под знаком революции / Н. Устрялов. – Харбин, 1927. – 416 с.
11. Мельгунов С. Гражданская война в освещении П. Н. Милюкова / С. Мельгунов. – Париж, 1929. – 91 с.
12. Деникин А. Очерки русской смуты / А. Деникин // Вопросы истории. – 1994. – № 9. – С. 88-111.
13. Штейфон Б. Кризис добровольчества / Б. Штейфон. – Белград, 1928. – 131 с.
14. Долгоруков П. Великая разруха / П. Долгоруков. – Мадрид, 1964. – 459 с.
15. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – 543 с.
16. Матасов В. Белое движение на Юге России / В. Матасов. – Montreal, 1990. – 212 с.

Рецензенти: Колісниченко А. І., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.